

ΣΠΥΡΙΔΩΝ ΣΟΥΛΗΣ

**ΕΘΝΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΜΕΘΟΔΟΙ
ΣΤΗΝ ΕΙΔΙΚΗ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ**

Ιωάννινα 2006

Σπυρίδων Σούλης*

Εθνογραφικές μέθοδοι στην Ειδική Παιδαγωγική

Περίληψη

Το παρόν άρθρο επικεντρώνεται στη σημασία της ανάλυσης των μεμονωμένων περιπτώσεων για την εξέλιξη της θεωριών στην ειδική Παιδαγωγική. Η “εθνογραφία της εκπαίδευσης” που αναπτύχθηκε κυρίως στις ΗΠΑ διαθέτει τόσο επαρκή μεθοδολογικά εργαλεία όσο και αρκετή ερευνητική εμπειρία, ώστε να δώσει επιχειρήματα στην συζήτηση που διεξάγεται αναφορικά με τις ποιοτικές μεθόδους έρευνας στην ειδική Παιδαγωγική. Η αξιοποίηση των μεθόδων της εθνογραφικής έρευνας πεδίου στα πλαίσια της “θεμελιωμένης θεωρίας” συνδυάζει την έρευνα και τη διατύπωση θεωρίας στην ειδική Παιδαγωγική, κατά τέτοιο τρόπο ώστε αντιμετωπίζονται οι όποιες αδυναμίες των εθνογραφικών μεθόδων.

Λέξεις κλειδιά: Εθνογραφικές μέθοδοι, θεμελιωμένη θεωρία, ειδική Παιδαγωγική

Ethnographic methods in special education

Abstract

This article emphasizes the relevance of the analysis of single cases when developing theories in remedial education. “Ethnography of education”, as practiced in the USA, disposes of a sufficient variety of methodological tools and field results to encourage the less developed discourse in qualitative methods in remedial education. The method of ethnographic field research, together with the style of analysis and representation of “grounded theory”, combines the research and the development of theories in special education and helps to overcome the known weaknesses of the ethnographic method.

Key words: Ethnographic methods, “grounded theory”, special education

* Επίκουρος Καθηγητής Ειδικής Παιδαγωγικής στο Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Εισαγωγή

Η ειδική Παιδαγωγική και η Εθνολογία έχουν περισσότερα κοινά σημεία από άποψη μεθόδων και περιεχομένου απ' ό,τι θα μπορούσε να υποθέσει κανείς με μια πρώτη ματιά. Τέτοια σημεία είναι αφενός η ερμηνεία του “ξένου” πολιτιστικού στοιχείου ως μεθοδολογική αρχή και αφετέρου η μεγάλη σημασία που αποδίδεται στη μελέτη και στην ανάλυση των “μεμονωμένων περιπτώσεων” (Biewer 2000, 424).

Η μελέτη και ανάλυση των “μεμονωμένων περιπτώσεων” αξιολογείται ως μέθοδος ιδιαίτερα σημαντική για τον επιστημονικό κλάδο της ειδικής Παιδαγωγικής, αφού αποτελεί την αφετηρία για τη διαμόρφωση και διατύπωση των διάφορων επιστημονικών θεωριών της. Κάτι τέτοιο δεν είναι καθόλου παράξενο, καθώς η ειδική Παιδαγωγική παραδοσιακά ασχολείται με τις ιδιαίτερες περιπτώσεις της εκπαίδευσης, με παιδιά και εφήβους, για τους οποίους έχουν αποδειχτεί ανεπαρκείς οι “συνήθεις” παιδαγωγικές θεωρίες και έχουν αποτύχει οι πρακτικές του “γενικού” σχολείου. Οι μεμονωμένες περιπτώσεις επιτυχημένης εκπαίδευσης “προβληματικών” παιδιών έχουν καταγραφεί στη βιβλιογραφία, ακόμα και από εποχές, που δεν υπήρχαν σχολικές μονάδες ειδικής αγωγής. Κατά κανόνα, οι εμπειρίες από τέτοιες ειδικές περιπτώσεις οδήγησαν στην ανάπτυξη νέων μεθόδων. Για παράδειγμα, η περιγραφή της εκπαίδευσης του “άγριου παιδιού” στην Aveyron, από τον Jean Itard, πριν από 205 χρόνια, ως η πρώτη λεπτομερής παρουσίαση της εκπαίδευσης ενός παιδιού πιθανόν με νοητική υστέρηση, αποτέλεσε την απαρχή της μεθοδολογίας που εφαρμόζεται στην ειδική Παιδαγωγική (Malson, Itard & Mannoni 1972). Παρόμοια, οι εργασίες του Charles Bettelheim (1983) για θέματα της ειδικής Παιδαγωγικής, όπως παραδείγματος χάριν για την εκπαίδευση παιδιών με αυτισμό, προσέγγισαν ένα ευρύ κοινό και έφεραν στο προσκήνιο διάφορα ζητήματα μεθοδολογίας.

Η εμφάνιση συμβάντων στην εκπαίδευση, τα οποία σπανίως ταυτίζονται με συγκεκριμένες, ιατρικά προσδιορισμένες, κατηγορίες διαταραχών, καθιστούν τη μελέτη και την ανάλυση των μεμονωμένων περιπτώσεων ως την πλέον εφικτή πρόταση μεθοδολογίας και δεν παραπέμπουν σε κάποια άλλη, διαφορετική, μέθοδο για την κατανόησή τους. Δηλαδή, απαιτείται κάθε περιστατικό να αναλύεται μεμονωμένα. Ο κατάλογος των περιπτώσεων που χρήζουν ειδικής εκπαίδευσης είναι ευρύς. Για παράδειγμα, οι Ertle και Möckel (1981) στο βιβλίο τους “Faelle und Unfaelle in der Erziehung” περιγράφουν και αναλύουν 31 διαφορετικές μελέτες περιπτώσεων που έπρεπε να αντιμετωπισθούν στα πλαίσια της ειδικής Παιδαγωγικής.

Η ανάλυση των μεμονωμένων περιπτώσεων μπορεί να αναφέρεται σε συγκεκριμένα άτομα αλλά και σε μια ομάδα ή σε ένα θεσμοθετημένο φορέα, όπως παραδείγματος χάριν σ' ένα σχολείο ή σ' ένα ίδρυμα. Ο όρος “ανάλυση μεμονω-

μένης περίπτωσης” όπως χρησιμοποιείται στην ειδική Παιδαγωγική περιγράφει την κατάσταση όπου ο ερευνητής επικεντρώνεται σε μία μόνο περίπτωση. Όταν όμως το συγκεκριμένο περιστατικό αναλύεται στα πλαίσια της Εθνογραφίας, όταν δηλαδή το περιστατικό μελετάται σε σχέση με το ευρύτερο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον μέσα στο οποίο εκδηλώνεται, τότε γίνεται λόγος για “εθνογραφική έρευνα πεδίου”. Κατά τον Frierberthäuser (1997, 510) η μελέτη περίπτωσης χρησιμοποιείται από την ειδική Παιδαγωγική προκειμένου να παρουσιαστεί η επεξεργασία μιας περίπτωσης σύγκρουσης ή ενός προβλήματος. Αντίθετα, η εθνογραφική έρευνα πεδίου ενδιαφέρεται ουσιαστικά για τη συνολική κατάσταση που καταγράφεται καθημερινά και επαναλαμβάνεται. Όμως φαίνεται ότι η εθνογραφική έρευνα πεδίου έχει “μικρή” θέση στις αναλύσεις των σχετικών επιστημονικών εργασιών. Γι’ αυτό επιχειρείται στη συνέχεια να προταθούν οι κατάλληλες μορφές χρήσης ποιοτικών μεθόδων για την έρευνα στην ειδική Παιδαγωγική και να αναδειχθούν, μέσα σ’ αυτό το πλαίσιο, οι δυνατότητες των εθνογραφικών μεθόδων.

1. Η Εθνογραφία ως μέθοδος – Εγχείρημα κριτικής

Την προηγούμενη δεκαετία, τόσο στη γερμανόγλωσση όσο και στην αγγλοσαξωνική βιβλιογραφία, σημειώθηκε σημαντική εκδοτική κίνηση όσον αφορά στις ποιοτικές ερευνητικές μεθόδους. Έτσι, παρουσιάστηκαν ενδιαφέρουσες σχετικές μελέτες (όπως Heinze 1992, Mayring 1993, Denzin, Lincoln 1994, Lamnek 1995, Flick κ.ά. 1995, Frierberthäuser, Prengel 1997), πρωτότυπες μονογραφίες που παρουσιάζουν λεπτομερώς κάποιες συγκεκριμένες ποιοτικές μεθόδους (όπως Mayring 1995), αλλά και βιβλία εισαγωγής που αναφέρονται στη συγγραφή ολοκληρωμένων ποιοτικών μελετών (όπως Strauss, Corbin 1996, Le Compte κ.ά. 1993). Μελετώντας κανείς αυτές τις εκδόσεις μπορεί να καταλήξει στο παρακάτω συμπέρασμα: Ενώ οι ρίζες της ποιοτικής μεθοδολογίας στη γερμανική βιβλιογραφία εντοπίζονται κατά κανόνα στις φιλοσοφικές προσεγγίσεις της ερμηνευτικής και της φαινομενολογίας (πρβλ. Lamnek 1995), στις αγγλόγλωσσες εκδόσεις κυριαρχεί η θεμελίωσή της στην “ανθρωπολογία των πολιτισμών”, όπως ονομάζεται το γνωστικό αντικείμενο της Εθνολογίας στις ΗΠΑ (πρβλ. Denzin, Lincoln 1994). Κυρίως στην συζήτηση ανάμεσα στους αμερικάνους ερευνητές για τις μεθόδους της επιστήμης της αγωγής οι αναφορές στην εθνολογία κατέχουν ιδιαίτερη θέση. Για παράδειγμα, το πολυσέλιδο, σχεδόν εννιακοσίων σελίδων, «Εγχειρίδιο για την ποιοτική έρευνα στην εκπαίδευση» (LeCompte κ.ά. 1993) θεωρεί την ποιοτική έρευνα στις επιστήμες της αγωγής ουσιαστικά ως “εθνογραφική έρευνα”· γεγονός που προκύπτει και από τα κεφάλαια που περιλαμβάνονται στον τόμο.

Όμως, όπως επισημαίνει η Kathleen Wilcox (1982, 457) στην κριτική της αξιο-

λόγησης για την εθνογραφική μέθοδο στην έρευνα όσον αφορά στο σχολείο «...μια κατάλληλη εφαρμογή της εθνογραφίας ως μεθόδου έρευνας στις επιστήμες της αγωγής απαιτεί και την ανάδειξη των μεθοδολογικών προβλημάτων του τομέα προέλευσής της, δηλαδή της εθνολογίας.»

Μέσω της εθνογραφίας παρουσιάζεται μια ατομικά προσδιορισμένη κατάσταση. Αν και ως Εθνογραφία ορίζεται «η περιγραφική παρουσίαση του κάθε έθνους ... με βάση τις πληροφορίες που έχει αποκτήσει ο ερευνητής μέσα από άμεσες δημοσκοπήσεις» (Kohl 1993, 99) στη θέση του έθνους, μπορεί να είναι τα μέλη μιας μειονότητας, όπως παραδείγματος χάριν τα άτομα με αναπηρία, οι κάτοικοι ενός χωριού, οι μαθητές ενός σχολείου ή οι τρόφιμοι ενός ιδρύματος. Στις ΗΠΑ, εδώ και μερικές δεκαετίες, ο όρος “εθνογραφία του σχολείου” παρπέμπει στην παρουσίαση διάφορων περιπτώσεων από το σχολικό χώρο και αποτελεί ένα ευρύ μεθοδολογικό εργαλείο της παιδαγωγικής έρευνας (Terhardt 1979).

Ο πολωνός Bronislaw Malinowski με τη μελέτη του για τα νησιά Τρομπριάντ (Trobriand) στη Νέα Γουινέα, που εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1922, θεμελίωσε τη μέθοδο της εθνολογικής έρευνας (Malinowski 1979, 1986). Με αφετηρία την περιγραφή αυτής της έρευνας καθιερώθηκε στα επόμενα χρόνια ο όρος “εθνογραφία”. Γνωστές σε ένα ευρύ κοινό και με σημαντική απήχηση όχι μόνο στον κύκλο των εξειδικευμένων εθνολόγων αλλά και σε άλλους επιστήμονες ήταν οι εθνογραφικές μελέτες των Ruth Benedict, Margaret Mead και Edward-Evans Pritchard. Η μέθοδος που αναπτύχθηκε στα πλαίσια της Εθνογραφίας και αποτελεί, ακόμη και σήμερα, το σημείο αναφοράς για τον τομέα αυτό είναι η “συμμετοχική παρατήρηση”. Παράλληλα, από την εποχή του Malinowski μέχρι σήμερα τα μεθοδολογικά εργαλεία επεκτάθηκαν και η τεχνολογία κατέθεσε τη δική της συνεισφορά στις εθνογραφικές έρευνες. Ενώ στην εποχή του Malinowski οι γραπτές σημειώσεις που κρατούνταν κατά την παραμονή στο ερευνητικό πεδίο αποτελούσαν το σημαντικότερο ερευνητικό υλικό, η τεχνολογική ανάπτυξη διευρυνε τις δυνατότητες του μελετητή. Για παράδειγμα, η ανάλυση φωτογραφιών από το Μπαλί των Margaret Mead και Gregory Bateson (Wolff 1995) αποτέλεσαν “επανάσταση” για την ιστορία την μεθοδολογίας. Η συμμετοχική παρατήρηση συμπληρώθηκε με βιντεοσκοπήσεις και οι δημοσκοπήσεις καταγράφηκαν σε μαγνητόφωνα. Στη νεότερη εποχή διάφορα λογισμικά διευκολύνουν και εξασφαλίζουν ακρίβεια στην αξιολόγηση του υλικού.

Ταυτόχρονα, νέες μεθοδολογικές προτάσεις κατατέθηκαν. Ο αμερικάνος εθνολόγος Clifford Geertz (1995) παραδείγματος χάριν επιχειρήσει να διερμηνεύσει τις επιδράσεις μεμονωμένων πολιτισμικών φαινομένων στην παγκόσμια κοινότητα. Δεν αρκείται, δηλαδή, στην απλή περιγραφή των ξένων, σχεδόν άγνωστων, πολιτισμών - τακτική που αποτελεί το παραδοσιακό αντικείμενο της εθνολογίας- αλλά εξετάζει τις δυνατότητες εφαρμογής των πολιτισμικών στοιχείων

τους στους υπόλοιπους γνωστούς πολιτισμούς. Γι' αυτό και η μεθοδολογική προσέγγισή του χαρακτηρίστηκε ως “πυκνή περιγραφή” σε αντιστοιχία προς τον τίτλο σχετικού βιβλίου (“Dichte Beschreibung”) που ο ίδιος είχε συγγράψει.

Όμως η προαγωγή των επιστημονικών κλάδων είναι συνδεδεμένη με την άσκηση κριτικής στις διάφορες θεωρίες και απόψεις. Επομένως, αυτή η αξιωματική πρακτική δεν θα μπορούσε να μην ισχύσει και για την Εθνογραφία. Ακόμα και οι μονογραφίες των κλασικών συγγραφέων αυτού του ειδικού τομέα, όπως του Malinowski ή της Mead, δέχτηκαν τελικά την ανάλογη κριτική. Το ενδιαφέρον των μελετητών προσανατολίστηκε ξαφνικά στην ενδελεχή παρατήρηση και ανάλυση των δραστηριοτήτων των υποκειμένων, δηλαδή, στο πεδίο της έρευνας: στοιχείο που εξετάστηκε λεπτομερώς και με κριτική διάθεση. Η απαίτηση για προσεκτική ανάλυση του πεδίου τέθηκε αρχικά με την κριτική που άσκησε ο Silberman (1982) για την εργασία της Margaret Mead αναφορικά με τους Σαμόα. Στη συνέχεια, αυτή η εξέλιξη ενισχύθηκε με την αγγλόγλωσση δημοσίευση τού συνόλου των ημερολογίων του Bronislaw Malinowski που αφορούσαν τις βασικές του έρευνες τόσο στα νησιά Τρομπριάντ, κατά το διάστημα 1914-1918, όσο και στη Νέα Γουινέα, το 1967 (Malinowski 1986). Από τη μελέτη των ημερολογίων διαπιστώθηκε ότι αυτό που παρουσίαζε ο Malinowski ως “εθνογραφική περιγραφή” δεν προέκυπτε ως αποτέλεσμα μιας αιτιώδους σχέσης από τις εμπειρίες του στο πεδίο. Οποσδήποτε δεν ήταν σκόπιμη διαστρέβλωση αλλά σαφώς αποτελούσε κατασκευάσμα του ερευνητή, το οποίο, μάλιστα, συγκρούεται με τις εμπειρίες που δηλώνονταν στο ημερολόγιο του ερευνητή. Ο Geertz (1993, 85), χαρακτηριστικά, βλέπει τη “συμμετοχική περιγραφή” που άφησε ο Malinowski κληρονομιά στους μαθητές του λιγότερο ως ερευνητική μέθοδο, και θεωρεί ότι εάν υιοθετηθεί ή όχι αποτελεί ένα ερευνητικό δίλημμα, στο οποίο οφείλουν τελικά να απαντήσουν. Η προσοχή της επιστημονικής κοινότητας προσανατολίστηκε, κατά συνέπεια, περισσότερο στον ερευνητή ως παρατηρητή και συγγραφέα.

Ένας συλλεκτικός τόμος που εκδόθηκε στις ΗΠΑ το 1986 με το τίτλο “Writing Culture” έθεσε τα εθνογραφικά κείμενα στο επίκεντρο της προσοχής (Clifford, Marcus 1986). Παράλληλα, καθώς σημαντικά κείμενα αυτού του τόμου εκδόθηκαν από τους Berg και Fuchs, το 1993, στη γερμανική γλώσσα, η κριτική επεκτάθηκε και στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο (Berg, Fuchs 1995). Η συζήτηση που αναπτύχθηκε έθεσε σε αμφισβήτηση την αξία του κειμένου που παράγεται από τον ερευνητή και κλόνισε ουσιαστικές μεθοδολογικές παραδοχές της Εθνογραφίας. Έτσι, εδώ και σχεδόν 20 χρόνια, γίνεται λόγος για “κρίση της εθνογραφικής παρουσίας” η οποία είχε διάφορες συνέπειες. Για παράδειγμα, οι εθνολόγοι πλέον αντιμετωπίζουν κριτικά την αμερικάνικη ανθρωπολογία των πολιτισμών και παρατηρούν: «Στο μέτρο που αυτός που κινεί τις κούκλες στο κουκλοθέατρο έρχεται στο προσκήνιο, έτσι και ο ξένος πολιτισμός τείνει να γί-

νει διακοσμητικό στοιχείο» (Kohl 1993, 124). Αυτός ο μεταφορικός τρόπος κριτικής αναδεικνύει ένα κρίσιμο σημείο της εθνογραφίας και της προσδίδει ένα “μεταμοντέρνο” χαρακτήρα: την τάση για απώλεια του αρχικού αντικειμένου έρευνας προς όφελος του στοχασμού του ερευνητή.

Αυτή η συζήτηση για την “κρίση της παρουσίας” δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής του ερευνητή κατά τη μεταφορά της εθνογραφικής μεθόδου σε άλλους επιστημονικούς τομείς, όπως στην ειδική Παιδαγωγική. Γι’ αυτό απαιτείται η σύνδεση των μεθόδων της νεότερης κοινωνικής έρευνας με την εθνογραφική μελέτη περιπτώσεων.

2. Η κατασκευή εξειδικευμένων θεωριών στις κοινωνικές επιστήμες

Οι Schweizer (1993, 84) και Rabinow (1995, 162) διαπιστώνουν ότι η κλασική εθνογραφία εκτός της “συμμετοχικής παρατήρησης” είναι υποχρεωμένη να αναζητήσει άλλες μεθοδολογικές προσεγγίσεις. Στα πλαίσια αυτής της συζήτησης αναπτύχθηκε ένα επιστημονικό ρεύμα που αναγνώριζε την εθνογραφία ως μέσο για τη δημιουργία θεωρίας. Ως αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αυτής της προσέγγισης θεωρείται “η θεμελιωμένη θεωρία” (“grounded theory”) που διατυπώθηκε από τον Anselm Strauss. Με βάση αυτή τη θεώρηση, από τα υφιστάμενα δεδομένα ο ερευνητής μπορεί να κατασκευάσει μία θεωρία. Ανάλογοι με τον αγγλικό όρο “grounded theory” χρησιμοποιήθηκαν στη γερμανόφωνη βιβλιογραφία οι όροι: “bereichsbezogene Theorie” (θεωρία σχετική με τον τομέα) “gegenstandsbezogene Theorie” (θεωρία σχετική με το αντικείμενο), “gegenstandsverankerte Theorie” (θεωρία προσκολλημένη στο αντικείμενο) (Glaser, Strauss 1979, Strauss, Corbin 1996). Αφετηρία της “θεμελιωμένης θεωρίας”, που αναπτύχθηκε στη δεκαετία του 1960, αποτέλεσε μια έρευνα για τη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στο νοσηλευτικό προσωπικό και στους ετοιμοθάνατους ασθενείς. Παράλληλα, η έκδοση δύο αξιολογών σχετικών μονογραφιών -των Strauss (1994) και Strauss, Corbin (1996)- με λεπτομερείς περιγραφές της μεθόδου και με υποδείξεις στον ερευνητή προκειμένου να διεξάγει την έρευνα αποτελεσματικά, συνέβαλε στην εξάπλωση της μεθόδου. Όμως, καθώς η “θεμελιωμένη θεωρία” δεν είναι μια από τις συνηθισμένες μεθόδους παιδαγωγικής έρευνας που χρησιμοποιείται στη χώρα μας, θα επιχειρηθεί στη συνέχεια να παρουσιαστούν συνοπτικά οι βασικές της έννοιες και να διευκρινιστεί με ένα παράδειγμα.

Ο Strauss (1994, 27), παράλληλα με τα πρωτοκόλλα παρατήρησης που προκύπτουν από την εθνογραφική έρευνα και τις συνεντεύξεις, παραπέμπει και σε απομνημονεύματα, επίσημη αλληλογραφία και προσωπικά γράμματα, ημερολόγια, εφημερίδες, χάρτες, φωτογραφίες και σκίτσα, τα οποία θα μπορούσαν

να αποτελέσουν αντικείμενο ποιοτικής κοινωνικής έρευνας. Η “θεμελιωμένη θεωρία” μπορεί να ανταποκρίνεται με επιτυχία σε πολλούς και διαφορετικούς σκοπούς του ερευνητή, όπως παραδείγματος χάριν στην ανάλυση συζητήσεων, στην κατανόηση ενός συστήματος, στην ενασχόληση με βιογραφικό υλικό ή με κείμενα. Η ανάλυση ποιοτικών στοιχείων με βάση τη “θεμελιωμένη θεωρία” αποσκοπεί στη διατύπωση μιας θεωρίας, χωρίς να συνδέεται με εξειδικευμένους τύπους πληροφοριών, συγκεκριμένες σχολές ερευνών ή θεωρητικά ενδιαφέροντα. Με αυτή την έννοια η “θεμελιωμένη θεωρία” δεν πρέπει να αντιμετωπίζεται ως κάποια εξειδικευμένη τεχνική. Κυρίως, αποτελεί έναν τρόπο με τον οποίο αναλύονται ποιοτικά τα δεδομένα. Στα χαρακτηριστικά της στοιχεία ανήκουν: το θεωρητικό δείγμα, η συγκεκριμένη μεθοδολογική κατεύθυνση, όπως παραδείγματος χάριν η διαρκής σύγκριση, και η χρήση του κωδικοποιημένου παραδείγματος, προκειμένου να διασφαλιστεί η ανάπτυξη και η συστηματοποίηση των ιδεών (ό. π., 29 κ. ε.).

Η “θεμελιωμένη θεωρία” στοχεύει στην ανάπτυξη νέων και στην αξιοποίηση των υφιστάμενων ιδεών. Δεν παρουσιάζει “άκαμπτους” μεθοδολογικούς κανονισμούς αλλά χαράσσει κατευθυντήριες γραμμές και υποδεικνύει γενικές αρχές για το σχηματισμό θεωρίας. Ένα βασικό ζήτημα της ποιοτικής ανάλυσης δεδομένων είναι για τον Strauss, κύριο εκπρόσωπο της “θεμελιωμένης θεωρίας”, το πώς μπορεί να γίνει αντιληπτή και να διατυπωθεί με πειστικό τρόπο η πολυπλοκότητα της πραγματικότητας που ερευνάται.

Παρά την αρνητική στάση απέναντι σε μονοδιάστατους κανονισμούς, η μονογραφία των Strauss και Corbin (1996) παρέχει λεπτομερείς υποδείξεις ώστε οι μελέτες να πραγματοποιούνται σύμφωνα με τη “θεμελιωμένη θεωρία”. Οι συγγραφείς διαχωρίζουν τις “ιδέες” από τις “κατηγορίες”. Οι “ιδέες” είναι χαρακτηρισμοί ή ετικέτες, που συναρτώνται με τα φαινόμενα. Οι “κατηγορίες” είναι ταξινομήσεις, που προκύπτουν ως προϊόν της σύγκρισης παρόμοιων ιδεών. Μπορούν να θεωρηθούν και ως αφηρημένες ιδέες. Με τον όρο “κωδικοποίηση” οι συγγραφείς χαρακτηρίζουν τη διαδικασία της “ανάλυσης δεδομένων”. Αυτή μπορεί να λάβει χώρα με τη μορφή της “ανοιχτής κωδικοποίησης”. Ο όρος “ανοιχτή κωδικοποίηση” περιγράφει τη συνολική διαδικασία που περιλαμβάνει την οργάνωση, τον εντοπισμό, τη σύγκριση, την αξιολόγηση και την κατηγοριοποίηση (ό. π., 43). Δύο ακόμη μορφές κωδικοποίησης που προτείνουν οι Strauss και Corbin είναι η “κωδικοποίηση σε άξονες” και η “επιλεκτική κωδικοποίηση”. Με την “κωδικοποίηση σε άξονες” γίνεται σύνθεση των δεδομένων με καινούριο τρόπο. Με την “επιλεκτική κωδικοποίηση” επιλέγεται το κεντρικό φαινόμενο, το οποίο αποτελεί βασική κατηγορία -την κεντρική ιδέα- γύρω από την οποία περιστρέφονται όλες οι υπόλοιπες κατηγορίες και συσχετίζονται μεταξύ τους. Κατά την εξέλιξη της ερευνητικής διαδικασίας πρέπει να συμπληρώνονται “πρωτόκολλα ανάλυσης”, τα οποία αναφέρονται στην επεξεργασία της θεωρίας

και προσδιορίζονται με τον όρο “σημειωματάρια”. Χρησιμοποιώντας τα σημειωματάρια και αξιοποιώντας γενικές παρατηρήσεις του ο ερευνητής απεικονίζει τις σχέσεις μεταξύ των ιδεών με τη μορφή διαγραμμμάτων (ό. π., 169). Με τον τρόπο αυτό ερμηνεύονται τελικά τα αποτελέσματα της έρευνας.

Οι εργασίες που προκύπτουν με βάση το μοντέλο της “θεμελιωμένης θεωρίας” μπορεί να είναι ποικίλου ενδιαφέροντος και να περιέχουν συμπεράσματα από διαφορετικά επίπεδα. Άλλες να αφορούν το επίπεδο μιας συγκεκριμένης δραστηριότητας που αποτυπώνει ένα φαινόμενο, άλλες να αναφέρονται σε συμπεριφορές συνολικά μιας ομάδας ή των μαθητών ενός σχολείου και άλλες να παραπέμπουν στο επίπεδο της παγκόσμιας κοινότητας. Όσον αφορά στο δείγμα η “θεμελιωμένη θεωρία” δεν προσανατολίζεται στην αντιπροσωπευτική δειγματοληψία πειραματικού σχεδίου έρευνας, αλλά χρησιμοποιεί μια διαδικασία που ονομάζεται “θεωρητική δειγματοληψία”. Ο καθορισμός των δειγμάτων γίνεται κατά την ερευνητική διαδικασία πάντα εκ νέου και με κριτήριο τις ιδέες, «οι οποίες έχουν ήδη μια επιβεβαιωμένη θεωρητική σημασία για την υπό εξέλιξη θεωρία» (ό. π., 148).

Προλογίζοντας ο Hildenbrand το έργο του Anselm Strauss “Grundlagen qualitativer Sozialforschung” κατονομάζει τα παρακάτω τέσσερα βασικά χαρακτηριστικά, τα οποία θέτουν τα όρια της “θεμελιωμένης θεωρίας” απέναντι στις άλλες μεθοδολογικές προσεγγίσεις: α) τη μεμονωμένη περίπτωση ως ανεξάρτητη ενότητα έρευνας, β) την κοινωνιολογική ερμηνεία ως θεωρία της τέχνης, γ) τη συνοχή της καθημερινής και της επιστημονικής σκέψης και δ) την ειλικρίνεια του ερευνητή στο σχηματισμό εννοιών της κοινωνικής επιστήμης (1994, 11). Κανένα από τα χαρακτηριστικά αυτά δεν αντιπροσωπεύει μόνο του τη “θεμελιωμένη θεωρία”. Απαιτείται, δηλαδή, ο συνδυασμός και η συνύπαρξη όλων των χαρακτηριστικών για να προσδιοριστεί μια μεθοδολογική προσέγγιση ως “θεμελιωμένη θεωρία”.

Σύμφωνα με τους Strauss και Corbin (1994, 274) η στοχοθεσία της “θεμελιωμένης θεωρίας” να αναδεικνύει τη συνοχή των ιδεών αποτελεί μια διεύρυνση της εθνογραφικής προσέγγισης “πυκνή περιγραφή” που προτείνεται από τον Geertz (1995). Η διαφοροποίηση έγκειται στο γεγονός ότι η “πυκνή περιγραφή”, δεν συντελεί στη διαμόρφωση μιας συνολικότερης αντίληψης αλλά παραμένει σ’ ένα περιγραφικό επίπεδο. Παρόμοια και ο Terhart στην ανάλυσή του για την εθνογραφική σχολική έρευνα στις ΗΠΑ, αναγνωρίζοντας την αξία της “θεμελιωμένης θεωρίας”, επισημαίνει «ακολουθώντας τις υποδείξεις της “θεμελιωμένης θεωρίας” μπορεί να επιτευχθεί μεγαλύτερη συστηματικότητα και μείωση των υποκειμενικών προτιμήσεων του ερευνητή» (1979, 296).

3. Η εθνογραφική έρευνα ως μέσο για την “κατασκευή” θεωριών στην ειδική Παιδαγωγική - Ένα παράδειγμα

Η συμβολή της εθνογραφικής έρευνας για την κατασκευή θεωριών αναφορικά με την Ειδική Παιδαγωγική μπορεί να καταδειχθεί μέσω ενός παραδείγματος. Ειδικότερα, θα επιχειρηθεί στη συνέχεια να παρουσιασθεί ο τρόπος που εφαρμόστηκε μια εθνογραφική έρευνα στα πλαίσια της λειτουργίας ενός νηπιαγωγείου στο οποίο φοιτούν παιδιά με και χωρίς αναπηρία.

Από το Νοέμβριο του 2002 λειτουργεί στα Ιωάννινα, ένα νηπιαγωγείο, με στόχο την εφαρμογή ενός ενταξιακού μοντέλου εκπαίδευσης. Αυτή η Δομή υποστηρίζεται από τους τοπικούς συλλόγους ατόμων με ειδικές ανάγκες, τον τοπικό σύλλογο γονέων και φίλων ατόμων με ειδικές ανάγκες, το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση, την ΤΕΔΚ, και από τη Μητρόπολη Ιωαννίνων. Συγκεκριμένα, το Νηπιαγωγείο αυτό επισκέπτονται παιδιά ηλικίας από 3,5 ετών μέχρι 6 ετών. Ανάμεσα στα 60 παιδιά που φοιτούν τα 15 είναι παιδιά με ειδικές εκπαιδευτικές ανάγκες. Ειδικότερα: 3 παρουσιάζουν σύνδρομο Down, 3 νοητική υστέρηση, 1 cat cry, 2 σωματική αναπηρία, 2 αυτισμό, 2 προβλήματα ακοής και 2 παιδιά παρουσιάζουν προβλήματα συμπεριφοράς.

Με τα παιδιά αυτά απασχολούνται 4 παιδαγωγοί, 4 ειδικοί Παιδαγωγοί, μια ψυχολόγος, μια λογοθεραπεύτρια, δύο κοινωνικοί λειτουργοί, μια εργοθεραπεύτρια, τρεις κοινωνικοί φροντιστές. Ανά εξάμηνο, βοηθούν στην εφαρμογή του προγράμματος 4 φοιτητές του Π.Τ.Δ.Ε στα πλαίσια του γνωστικού αντικείμενου: “Παιδαγωγική της ένταξης”. Για λειτουργικούς λόγους τα παιδιά είναι χωρισμένα σε τέσσερις ομάδες. Σε κάθε ομάδα είναι υπεύθυνοι μια Παιδαγωγός και μια ειδική Παιδαγωγός. Βασική αρχή του προγράμματος είναι όλες οι δραστηριότητες να σχεδιάζονται κατά τέτοιο τρόπο ώστε να στοχεύουν στη συνεργασία και στη συμπληρωματικότητα. Στα πλαίσια αυτής της αρχής επιλέγεται ένα θέμα και καθορίζονται δραστηριότητες ανάλογα με τις ανάγκες και τις ικανότητες του κάθε παιδιού. Στόχος δηλαδή του νηπιαγωγείου είναι η από κοινού σχολική ζωή και μάθηση των παιδιών με και χωρίς αναπηρία. Επομένως, μια έρευνα θα έπρεπε να εντοπίσει και να αναδείξει τα χαρακτηριστικά στοιχεία που επιτρέπουν την υλοποίηση αυτής της παιδαγωγικής πρότασης καθώς και να συμβάλει στη διατύπωση της σχετικής θεωρίας.

Γι’ αυτό, στην αρχική φάση, επιδιώχθηκε να βιντεοσκοπείται το μάθημα, να λαμβάνονται συνεντεύξεις από τους εκπαιδευτικούς και από το υπόλοιπο προσωπικό καθώς και να συλλέγονται πληροφορίες αναφορικά με τις σχέσεις που αναπτύσσονταν ανάμεσα στα παιδιά με ή χωρίς αναπηρία. Επομένως το πεδίο εθνογραφικής έρευνας είναι η σχολική “ένταξη” των παιδιών με αναπηρία. Στη συνέχεια, με βάση τον τρόπο αξιολόγησης που προτείνει ο Anselm Strauss (1994) έγινε η επεξεργασία του ερευνητικού υλικού. Σύντομα γραπτά σχόλια διατηρού-

σαν τις εντυπώσεις που άφηναν οι βιντεοσκοπήσεις στον ερευνητή. Η ανάλυση των σκέψεων καταγράφεται σε “σημειωματάρια”. Η μελέτη και η ανάλυση του εμπειρικού υλικού οδήγησαν στις πρώτες “ιδέες” και “κατηγορίες”· πρόκειται δηλαδή για “ανοιχτή” κωδικοποίηση. Παράλληλα, μέσω σύγκριση εντοπίστηκε το κοινό στοιχείο ανάμεσα στις σκηνές της βιντεοσκοπήσης, στα κείμενα συνεντεύξεων ή σε γραπτές παρατηρήσεις σχετικά με τη γενικότερη, καθημερινή λειτουργία του νηπιαγωγείου”· εδώ έχουμε «επιλεκτική» κωδικοποίηση.

Η διαχείριση και αξιοποίηση της διαφορετικότητας των παιδιών αποτέλεσε τελικά τη βασική κατηγορία αυτής της εθνογραφικής έρευνας. Η διαφορετικότητα έγκειται στις παραμέτρους του φύλου, της ηλικίας, των σωματικών, διανοητικών και ψυχικών προϋποθέσεων, του πολιτιστικού υποβάθρου και του κοινωνικού περιβάλλοντος (Biewer 2001). Μετά από μια ενδελεχή ανάλυση των αντιληπτών φαινομένων αξιολογήθηκαν εκ νέου όλα τα στοιχεία και αναδείχθηκε η συμπληρωματικότητά τους. Ο Strauss χαρακτηρίζει αυτή τη διαδικασία ως “κωδικοποίηση σε άξονες”. Στα πλαίσια αυτής της διαδικασίας φάνηκε ότι για την αξιοποίηση της διαφορετικότητας απαιτείται ένα πλέγμα στρατηγικών συνεργασίας και εξατομίκευσης και η δόμηση ενός “πολιτισμού κοινωνικής συναναστροφής”.

Η πρόταση αυτή προέκυψε, αλλά και επιβεβαιώθηκε στη συνέχεια η αποτελεσματικότητά της, μέσα από την προσεκτική ανάλυση των βιντεοσκοπήσεων, των συνεντεύξεων και των υπόλοιπων γραπτών πηγών. Συγκεκριμένα, η συνεργασία των παιδιών ήταν φανερή, μεταξύ άλλων, σε δραστηριότητες καταμερισμού εργασίας, στην κοινή επίλυση προβλημάτων του τμήματος αλλά και κατά την προσέγγιση κοινών μαθησιακών περιεχομένων. Παράλληλα, η “εξατομίκευση” του προγράμματος αποτυπώθηκε στους ξεχωριστούς μαθησιακούς στόχους για κάθε παιδί, στην αξιολόγηση της επίδοσης, στις δραστηριότητες μάθησης, στα υλικά εργασίας που χρησιμοποιούνταν, καθώς και στην κατανόηση του προσωπικού ρυθμού μάθησης. Ο “πολιτισμός της κοινωνικής συναναστροφής”, ως μια επιπλέον υποκατηγορία της βασικής κατηγορίας “αντιμετώπιση της διαφορετικότητας”, καταγράφηκε στην κατανόηση των αναγκών του κάθε παιδιού, στην τήρηση των κοινωνικών κανόνων με ατομική πρωτοβουλία του κάθε παιδιού και στη διαμόρφωση μιας προσωπικής σχέσης ανάμεσα στον εκπαιδευτικό και σε κάθε παιδί ξεχωριστά. Με αυτόν τον τρόπο προέκυψε η “ένταξη” ως η κεντρική ιδέα μιας “θεμελιωμένης θεωρίας”.

Οι ερευνητικές εργασίες αναφορικά με τη λειτουργία των Τμημάτων ένταξης μπορούν τελικά να αναδείξουν τα χαρακτηριστικά μιας παιδαγωγικής, που παρουσιάζει εμφανείς διαφορές από τα μοντέλα εκπαίδευσης που απευθύνονται είτε σε παιδιά με αναπηρία είτε σε παιδιά χωρίς αναπηρία. Δηλαδή, με μια πολυεπίπεδη επεξεργασία των δεδομένων μπορεί η θεωρία που αναφέρεται στην παιδαγωγική της ένταξης να γίνει περισσότερο κατανοητή και να ανα-

δειχθούν οι απαραίτητες συνθήκες και προϋποθέσεις που θα την καταστήσουν πλήρως εφαρμόσιμη. Το προαναφερόμενο παράδειγμα, δηλαδή, αποτελεί μια πρώτη απόπειρα εφαρμογής ενός θεωρητικού μοντέλου ένταξης που έχει ως στόχο τη διαχείριση και αξιοποίηση της διαφορετικότητας των παιδιών, ενώ μπορεί μελλοντικά να αποτελέσει τον κανόνα της σχολικής εκπαίδευσης.

4. Οι προοπτικές

Η εθνογραφική σχολική έρευνα έχει ήδη παράδοση δεκαετιών στις ΗΠΑ αλλά και στην Ευρώπη (Terhart 1979, Stellrecht 1993). Ιδιαίτερα για την ειδική Παιδαγωγική οι δυνατότητες που προκύπτουν απ' αυτή τη μορφή έρευνας είναι πολλές και διάφορες (Eberwein 1987). Όμως για τη χώρα μας, αυτός ο μεθοδολογικός τομέας παραμένει σχεδόν άγνωστος, ενώ ακόμη και κάποιες, λιγοστές, εργασίες που έχουν αξιοποιήσει αυτό το εργαλείο φαίνεται να αμφισβητούνται από τους ακραιφνείς υποστηρικτές των ποσοτικών μεθόδων έρευνας.

Η εθνογραφική έρευνα είναι μορφή έρευνας για “μεμονωμένες περιπτώσεις” και επικεντρώνεται σε ιδρύματα, μειονοτικές κοινότητες ή σε μικρές ομάδες ατόμων. Παράλληλα, η έρευνα της ειδικής Παιδαγωγικής βρίσκεται κατά κανόνα μπροστά σε πολύπλοκα μεθοδολογικά προβλήματα, τα οποία οφείλονται μεταξύ άλλων στο εξειδικευμένο αντικείμενό της, στο μικρό αριθμό δείγματος καθώς και στη δυσκολία πρόσβασης στο ερευνητικό πεδίο. Εξάλλου, πολλά μεθοδολογικά προβλήματα, που εμφανίζονται ούτως ή άλλως στις κοινωνικές επιστήμες, παρουσιάζονται στην ειδική Παιδαγωγική σε πιο ακραία μορφή, καθώς αυτή απευθύνεται, κατά κανόνα, σ' ένα περιβάλλον γεμάτο συγκρούσεις.

Η αξιοποίηση των εθνογραφικών μεθόδων από την ειδική Παιδαγωγική προϋποθέτει ότι θα ληφθεί ιδιαίτερα υπόψη η συζήτηση που διεξάγεται, τόσο στην Εθνολογία, τομέας από τον οποίο προέκυψαν, όσο και στους άλλους επιστημονικούς κλάδους που τις υιοθέτησαν και τις ανέπτυξαν περαιτέρω. Με αυτόν τον τρόπο θα αποφευχθεί μια λανθασμένη εφαρμογή τους.

Με βάση την κριτική που ασκήθηκε στην εθνογραφική μέθοδο, όσον αφορά στον τομέα της Εθνολογίας, τα προηγούμενα 15 χρόνια, θα πρέπει το εθνογραφικό κείμενο να αντιμετωπίζεται ως κατασκευάσμα του συγγραφέα και όχι ως απλή απεικόνιση μιας πραγματικότητας που εξελίσσεται – το οποίο είναι και ζητούμενο. Αυτή η κριτική πρέπει να λαμβάνεται υπόψη κατά τη “μεταφορά” της μεθόδου σε κάθε κοινωνική επιστήμη, επομένως και στην επιστήμη της αγωγής. Βέβαια, η άσκηση κριτικής στη μέθοδο δεν συνεπάγεται την απόρριψη της χρήσης της στο πεδίο της ειδικής Παιδαγωγικής. Αρκεί η περιγραφή που θα προκύπτει από την εθνογραφική μέθοδο να αντικατοπτρίζει τη διαρκή εξέλιξη της κατάστασης “άνθρωπος με αναπηρία”.

Παράλληλα, θα πρέπει να αξιοποιηθεί η “θεμελιωμένη θεωρία” που διατύπω-

σε ο Strauss με βάση τις παρατηρήσεις των σύγχρονων αμερικάνων εθνολόγων σχετικά με τα εθνογραφικά κείμενα. Δηλαδή, καλείται ο ερευνητής να λάβει σοβαρά υπόψη του τις λεπτομερείς υποδείξεις του Strauss για το χειρισμό των εμπειριών που προκύπτουν από το πεδίο έρευνας, για τα βήματα εργασίας που πρέπει να ακολουθήσει μέχρι τη διατύπωση θεωριών, αλλά και για την τελική παρουσίαση και την σύνταξη των θεωρητικών κειμένων.

Η χρήση των εθνογραφικών μεθόδων σε συνδυασμό με τη “θεμελιωμένη θεωρία” φαίνεται ότι αποτελεί έναν ενδιαφέροντα και αξιόπιστο μεθοδολογικό σχεδιασμό αναφορικά με την έρευνα στην ειδική Παιδαγωγική, ο οποίος απαιτείται τελικά να δοκιμαστεί και στη χώρα μας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Berg, E.; Fuchs, M.(Hrsg.): *Kultur, soziale Praxis, Text. Die Krise der ethnographischen Repräsentation*. Frankfurt/M. ²1995.
- Bettelheim, B.: *Die Geburt des Selbst. The empty Fortress. Erfolgreiche Therapie autistischer Kinder*. Frankfurt/M. 1983.
- Biewer, G.: Das Verhältnis von Kultur und Behinderung aus ethnologischer und heilpädagogischer Sicht. In: *Die neue Sonderschule* 45 (2000) 421-428.
- Biewer, G.: Vom Integrationsmodell für Behinderte zur Schule für alle Kinder. Neuwied, Krieffel, Berlin 2001.
- Clifford, J.; Marcus, G.E. (Eds.): *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*, Berkeley 1986.
- Denzin, N.K.; Lincoln, Y.S. (Eds.): *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, London, New Delhi 1994.
- Eberwein, H. (Hrsg.): *Fremdverstehen sozialer Randgruppen*. Berlin 1987.
- Ertle, C.; Möckel, A. (Hrsg.): *Fälle und Unfälle der Erziehung*. Stuttgart 1981.
- Flick, U.; Kardoff, E.; Keupp, H.; Rosenstiel, L.; Wolff S. (Hrsg.): *Handbuch Qualitative Sozialforschung*. München ²1995.
- Friebertshäuser, B.: Feldforschung und teilnehmende Beobachtung. In: Friebertshäuser, B.; Prengel, A.: *Handbuch Qualitative Forschungsmethoden in der Erziehungswissenschaft*. Weinheim, München 1997, 503-534.
- Friebertshäuser, B.; Prengel, A.: *Handbuch Qualitative Forschungsmethoden in der Erziehungswissenschaft*. Weinheim, München 1997.
- Geertz, C.: *Dichte Beschreibung. Beiträge zum Verstehen kultureller Systeme*. Frankfurt ⁴1995.
- Geertz, C.: *Die künstlichen Wilden. Der Anthropologe als Schriftsteller*. Frankfurt 1993.
- Glaser, B.G.; Strauss, A.L.: Die Entdeckung gegenstandsbezogener Theorie. In: Hopf, C.; Weingarten, E. (Hrsg.): *Qualitative Sozialforschung*. Stuttgart 1979, 91-111.
- Heinze, T.: *Qualitative Sozialforschung. Erfahrungen, Probleme und Perspektiven*. Opladen ²1992.
- Kohl, K.- H.: *Ethnologie-die Wissenschaft vom kulturell Fremden. Eine Einführung*. München 1993.
- Lamnek, S.: *Qualitative Sozialforschung*. Band 1 u.2. Weinheim ³1995.
- LeCompte, Margareth D.; Millroy, W.; Preissle, Judith (Eds.): *The Handbook of Qualitative Research in Education*. New York 1993.
- Malinowski, B.: *Argonauten des westlichen Pazifik*. Frankfurt/M. 1979.
- Malinowski, B.: *Ein Tagebuch im strikten Sinn des Wortes*. Frankfurt/M. 1986.

- Malson, L.; Itard, J.; Mannoni, O.: *Die wilden Kinder*. Frankfurt/M. 1972.
- Mayring, P.: *Einführung in die quantitative Sozialforschung. Eine Anlernung zu quantativem Denken*. Weinheim ²1993.
- Mayring, P.: *Qualitative Inhaltsanalyse. Grundfragen und Techniken*. Weinheim ⁵1995.
- Rabinow, P.: Repräsentationen sind soziale Tatsachen. Moderne und Postmoderne in der Anthropologie. In: Berg, E.; Fuchs, M. (Hrsg.): *Kultur, soziale Praxis, Text. Die Krise der ethnographischen Repräsentation*. Frankfurt/M. ²1995, 158-199.
- Silberman, G.: *Doing the Ethnography of Schooling. Educational Anthropology in Action*. New York 1982.
- Schweizer, T.: Perspektiven der analytischen Ethnologie. In: Schweizer, T.; Schweizer, M.; Kokot, W. (Hrsg.): *Handbuch der Ethnologie*. Berlin 1993, 79-113.
- Stellrecht, Ir.: Interpretative Ethnologie: Eine Orientierung. In: Schweizer, T.; Schweizer, M.; Kokot, W. (Hrsg.): *Handbuch der Ethnologie*. Berlin 1993, 29-78.
- Strauss, A.: *Grundlagen qualitativer Sozialforschung*. München 1994.
- Strauss, A.; Corbin, J.: Grounded Theory Methodology. An Overview. In: Denzin, N.K.; Lincoln, Y. S. (Eds.): *Handbook of Qualitative Research*. Thousands Oaks, London, New Delhi 1994, 273-285.
- Strauss, A.; Corbin, J.: *Grounded Theory: Grundlagen Qualitativer Sozialforschung*. Weinheim 1996.
- Terhart, E.: Ethnographische Schulforschung in den USA. Ein Literaturbericht. In: *Zeitschrift für Pädagogik* 25 (1979)291-306.
- Wilcox, K.: Ethnography as a Methodology and Its Application to the Study of Schooling: A Review. In: Spindler, G. (Hrsg.) *Doing the Ethnography of Schooling. Educational Anthropology in Action*. New York u.a. (Holt, Rinehart and Winston) 1982.
- Wolff, S.; Gregory Bateson & Margaret Mead: "Balinese Character" (1942)– Qualitative Forschung als disziplinierte Subjektivität. In: Flick u.a.: *Handbuch Qualitative Sozialforschung*. München ²1995, 135-141.